

Людмила Новікова

к.і.н., доц.,

ОНУ імені І. І. Мечникова

lyudmilanovikova@hotmail.com

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РАДИКАЛІЗМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: НАЦІОНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «ВОЛИНЬ» (1885 р.)

У доповіді проведений аналіз ролі газети «Волинь» (1885 р.) у пропаганді переважно негативного образу єврейського населення регіону. Цьому сприяла низка чинників, зокрема, перетворення в суспільній думці модерного періоду етносів, а також суспільних класів на головні історичні суб'єкти. Подібна пропаганда стала продовженням в інтелектуальній сфері трагічних подій погромів початку 1880-х рр., сприяла створенню ідеологічного та ціннісного підґрунтя для консервації конфліктності в сфері міжнаціональних відносин.

Ключові слова: газета «Волинь», євреї в Україні, Правобережна Україна; національні стереотипи та упередження.

Обрана для дослідження тема є важливою і для розуміння минулого, і для досягнення сьогодення, коли українське суспільство перебуває на етапі трансформації на основі ідей європейської інтеграції. Остання передбачає ліберальний підхід до питання міжнаціональних відносин, толерантність, запобігання радикалізму у цій сфері. Ці цінності є близькими і сучасному українському суспільству. Однак процес глибоких суспільних змін породжує множинність реакцій, і розбудова сучасних цінностей вимагає зусиль і від Західної, і від Східної Європи. Вивчення означеної проблеми дозволить більше усвідомити існування неодмінного зв'язку між інтелектуальним та подієвим радикалізмом, відстань між якими може нараховувати роки чи навіть десятиліття.

Незважаючи на те, що в історіографії висвітлювалися питання, пов'язані з національними стереотипами та їх формуванням, маловивченим залишається питання регіональних особливостей формування негативного образу іншого, на прикладі окремих етнічних груп. Мета нашої доповіді – визначити особливості процесу формування у суспільній думці негативного образу єврейського населення, у зв'язку з іншими етнічними групами, в умовах суспільної

модернізації у пресі, на прикладі газети «Волинь» (за 1885 р.). Завдання дослідження – з'ясувати ступінь інтересу в історіографії до обраної проблеми, дати оцінку джерельній базі, виявити особливості співіснування в Російській імперії радикального та ліберального напрямків у ставленні до єврейського населення, з'ясувати особливості змісту єврейського національного стереотипу на сторінках газети «Волинь».

Ще у XIX ст. в Російській імперії практично водночас з'явилися роботи, які були направлені як на руйнацію негативних суспільних стереотипів щодо єврейського населення (Д. Хвольсон) [1], так і на їх фактичну пропаганду (М. Варадінов) [2]. Відомою є робота М. Костомарова «Іудеям», де вказуються характеристики, визначені народницьким підходом історика [3]. У XX ст. ця тема продовжувала залишатися актуальною, особливо у зв'язку з радянською модернізацією та політикою коренізації. У 1929 р. вийшла робота С. Лозинського [4]. У період незалежності України окремі риси сприйняття євреїв у Західній Україні стали предметом дослідження Я. Грицака [5]. Слід згадати також науково-популярну роботу П.-Р. Магочія та Й. Петровського-Штерна, де «...подано кілька прикладів типового і хибного сприйняття [українцями – євреїв, євреями – українців], яке спирається на характерні упередження і суцільні стереотипи...» [6]. Серед історико-публіцистичних праць багато інформації містить робота О. Солженіцина [7].

Головним джерелом нашої розвідки стали публікації у газеті «Волинь» (Житомир) за 1885 рік, а також публікації з інших газет, матеріали або їх переказ, що вміщувалися в цьому виданні. З 1882 р. цю газету видавав цілком «модерний» видавець І. Коровицький (1837-1892) [8]. Син священика, протоієрей, викладач Закону Божого, він також був суспільним діячем в умовах реформування міського управління, впродовж «трех трехлеть» мав досвід гласного думи. І. Коровицький підтримував ідею необхідності пропаганди певних ідей у суспільстві, яку мала проводити інтелігенція, зокрема, та, що безпосередньо вступала в контакт з представниками простого народу (селянства): священики, вчителі, медики, юристи [9, № 16]. Загалом він достатньо близький до народництва у питанні ставлення до народного інтересу, задоволення якого на Волині він бачив, зокрема, у поширенні народного землеволодіння за допомогою Селянського банку. Також він очевидно був прибічником ідеї економічної модернізації.

У зв'язку з цим слід відзначити, що стосовно вивченого періоду в історії газети ми не можемо погодитися з характеристикою, наведеною О. Лисенко [10], а саме з тим, що це було просто рекламно-інформаційне видання.

«Національний підхід», який використовувала газета «Волинь», був значною пов'язаний з модернізаційними процесами в Російській імперії у другій половині XIX ст. Низка прогресивних реформ у другій половині XIX ст. у Російській імперії супроводжувалася глибокими змінами соціально-правового статусу та становища представників різних верств. У таких умовах національна верства постає як один із цілісних суб'єктів історичного процесу, коли інші суб'єкти «розмиваються». Але з причини, що вона уявлялась як щось тотальне, це явище мало різні наслідки, у залежності від конкретної історичної ситуації. Негативний аспект національних образів представників іноетнічних груп в імперії часто містив соціально-економічні характеристики. Цьому сприяло, на нашу думку, й те, що до червня 1871 р. «іноземна національність» у Російській імперії до певної міри мала асоціюватися у масовій думці з пільговим статусом «іноземних колоністів». Для єврейського населення ситуація ускладнювалася тим, що створення для нього окремої правової бази, яка обмежувала соціально-економічні можливості, часто, за певними виключеннями, обґрунтовувалося в офіційних виданнях переліком негативних впливів на християнське населення, селян («народ»). Побутували у суспільстві і «неписані» традиційні стереотипи, наявність яких популяризувалась у цілком офіційних виданнях. Негативно вплинула на формування ставлення до євреїв в Російській імперії та Україні ситуація після вбивства терористами у березні 1881 р. Олександра II. Внаслідок цього на початку 1880-х рр. євреї пережили трагедію у вигляді значної хвилі погромів, що сприяло зростанню радикалізму у пресі.

У Європі також у 1880-х рр. було неоднозначне ставлення до перебування представників єврейського народу: як ліберальне, так і радикальне. Особливо негативне ставлення у цей період демонструвалося у Німеччині, відлуння цього явища досягло і сторінок газети «Волинь» [7; 9, № 17].

Як вже було відзначено, погляди видавця газети, ймовірно, близькі до народницьких. За висновками В. Кудряшова [11], революційні народники сприйняли погроми 1881 р. як ознаку спроможності селянства до соціального протесту та революції, тобто не стільки як антисеміти, скільки як достатньо безпринципні у виборі

засобів революціонери. Тому акцент народовольці робили на образі «єврея-експлуататора» (з 1881 р.). Євреї постають в народницькій пропаганді як експлуаторська цілість. Водночас в одній зі статей автор відзначав: дивлячись на бідність євреїв, «...я думал: как бедна должна быть масса народа, если даже такие обиратели его сами ходят чуть ли не оборвышами». Маніпулятивність пропаганди очевидна у цій цитаті. У 1883 р. у народницькій пресі з'являються публікації, які вже відокремлюють у єврейській громаді експлуаторів та єврейський народ (це можна назвати диференційованим підходом), у 1884 р. у газеті «Народна воля» ставиться питання про те, що справжній революціонер не має підтримувати погроми, тому що це не сприяє народному відродженню [11]. Чорнопередільці мали більш помірковану позицію. Диференційований підхід до єврейської громади висловлював відомий український діяч М. Драгоманов у проекті та програмі «Вільної спілки» [12]. Отже, «народу» у соціалістичному середовищі пропонувалися три основних підходи до сприйняття представників єврейської громади: тотальний негативний, диференційований відповідно оцінці ролі окремих соціальних прошарків, поміркований.

На перший погляд, переймала пропагандистську аргументацію народників взірця початку 1880-х рр. і влада, хоча у неї був і більш ранній досвід навішування ярлика «експлуаторів» всім євреям. У «Временных правилах о евреях» (3 травня 1882 р.) євреї були названі експлуаторами, що визискують простий народ, обґрунтовуючи тим самим необхідність виселення євреїв із сільської місцевості. Виключенням були лише єврейські землеробські колонії. Отже, у документі використовувався так званий диференційований підхід.

У суспільстві та керівництві імперії існувала й ліберальна тенденція у ставленні до єврейського населення, яка загалом передбачала зрівняння євреїв у правах з іншими підданими імперії (це виявлялося у діяльності законодавчої комісії графа К. І. Палена).

Водночас необхідно відзначити те нейтральне суспільне ставлення до єврейського населення краю, в умовах якого відбувається формування газетою негативного образу єврейської громади. Воно проглядає безпосередньо з публікацій у самій газеті «Волинь», у тому числі інформації з інших газет. Наприклад, видавець вміщує замітки про судові справи, і згадує про випадки, коли присяжні вставали на бік обвинуваченого – єврея за походженням. Крім того, представники єврейської громади на Волині були активними

у суспільному відношенні, обиралися гласними до земських органів влади. У газеті друкувалися матеріали, що свідчили про бажання єврейського населення інтегруватися тісніше до російського суспільства, щоб запобігти погромам, зокрема, через реалізацію ідеї будівництва синагоги в Петербурзі. Також зустрічається інформація про те, що учасники погромів на Волині були піддані суду за законами воєнного часу [9, № 10; 14, 15, 31]. Отже, факти реального суспільного життя, які проникали на сторінки газети, вступали у суперечність з тотальним негативним образом, який здебільшого подавала «Волинь» своїм читачам. Водночас слід відзначити, що ряд публікацій в газеті відповідають диференційованому підходу до єврейської громади [9, № 14, 20, 32].

Однією з популярних тем антисемітських газет, в першу чергу «Нового времени», була критика євреїв за ухиляння від служби в армії [7]. Ця критика мала особливо гострий характер в умовах такого прояву модернізаційних процесів у Російській імперії, як загальна військова повинність. У газеті «Волинь» також багато уваги приділялося означеному питанню. Водночас у газеті вміщувалися і матеріали, які свідчать про те, що іноді мобілізація могла здійснюватися за рахунок тих євреїв, що асимілювалися. Так, від єврейської громади («общества») в Житомирі було відправлено в рекрути ніби протизаконно християнина Василя Кордашенка під ім'ям Сруля Гербера, почався суд. Згодом з'ясувалося, що це одна й та сама людина, що прийняла хрещення й змінила ім'я [9, № 14, 18, 32-33].

Наступна складова негативного образу єврейського населення в газеті – зображення його як людей, які обходять закони заради «гешефту» (вигоди) та з інших власних інтересів та фактично тим самим налаштовані проти влади. При цьому випадки кримінального характеру, вчинені окремими персоналіями, екстраполюються на всю громаду [9, № 17]. Тим самим відбувалася міфологізація уявлень щодо єврейського населення, ніби «всі» (виділено авт. – Л. Н.) євреї порушують закон заради гешефту.

Одним з популярних ярликів, які націплялися єврейському населенню (причому всій громаді), був ярлик «експлуаторів», «пануючого племені». При цьому навіть заперечувався факт домінування польського землеволодіння на Волині. У газеті відзначалося, що польське землеволодіння в регіоні фіктивне, польські землевласники надали можливість єврею «експлуатувати їх багатства, истощать земли, уничтожать лес, разорять и закабаливать несчастное сельское население» [9, № 17]. У газеті стверджувалося, що внаслідок

цього антипольське за задумом законодавство уряду, наприклад, правила 27 грудня 1884 р., на Волині обертається на законодавство антиєврейське [9, № 16]. Звертає на себе увагу те, що автор цих тез не сприймає єврейське населення як соціально структуроване, тоді як в польській етнічній групі виділяє олігархів, шляхту [9, № 15]. Вектор так званої «єврейської експлуатації» автори однієї з публікацій (кореспонденції з Кам'янець-Подільського) направляли навіть проти всіх соціальних верств населення, *націоналізуючи* (виділено авт. – Л. Н.) питання: «...они эксплуатируют и пана, и крестьянина, и чиновника *даже*» [9, № 33].

У зв'язку з попередніми характеристиками знаходиться газетна теза про так зване «посилення євреїв» у регіоні (кількісне, економічне). Серед причин автори називають становлення більш ліберального ставлення до євреїв у Російській імперії, особливо «у петербурзьких канцеляріях»; передачу державою секвестрованих у поляків лісів з державної власності у приватну; неспроможність успішно вести господарство так званих «руських» землевласників, до яких перейшли польські маєтки (повертаються полякам і євреям). Навіть в інформації про публікації львівської газети «Слово» зустрічаємо звинувачення на рахунок селян-переселенців, які тим самим ніби залишають свої землі представникам єврейської громади [9, № 17, 15, 22, 29].

З погляду процесів економічної модернізації в публікаціях газети «Волинь» поширювався образ «єврея-консерватора», що ставав на перепоні розвитку нових галузей у регіоні в силу традиційності своїх економічних занять. Зокрема, розглядаючи питання про необхідність промислового розвитку Волині, який мав вивести край із застою, в умовах розбудови залізниць тощо, у газеті розглядається питання, чому не розвивається видобуток вугілля, хоча ресурси для цієї галузі промисловості наявні. Справедливо відзначаючи, що ця галузь розвивається там, де є фабрично-заводська промисловість, автор публікації водночас зауважує, що необхідно, щоб були вкладені капітали, а попит знайдеться, зокрема, з боку близько 200 цукрових заводів та ін. Великі капітали в краї, за даними автора, – у представників єврейської громади, однак вони не поспішають вкласти їх, тому що, на його думку, надають перевагу традиційним економічним нішам. Недалекоглядність, на думку автора, євреїв-власників капіталів у цьому питанні виражалася у подібних міркуваннях: «...если угля никто не берет, то, значит, он никому не нужен...», прибутку від нього немає. До речі, консерватизм у газеті приписується й

місцевим селянам (не купують землю, хоча є Селянський банк), «пам нашим» (тобто, очевидно, польським землевласникам) [9, № 33].

Отже, модерний період характеризується зростанням уваги до «народності». Вона в дискурсі другої половини XIX ст. постає як один з головних суб'єктів історії, сприймається як щось тотальне. Це явище мало різні наслідки, один з яких – пошук сучасниками причин історичних подій та суспільних явищ у самій народності, її національному характері. Цей пошук супроводжувався не тільки народженням націй, але й появою радикального дискурсу стосовно образу іншого. Водночас поширюються ідеї, що в ролі головних історичних суб'єктів вбачали суспільні класи. У ставленні до єврейського населення держава та суспільство, у тому числі опозиційні рухи та «народ», небезпечно коливалися між радикалізмом та лібералізмом. У таких умовах у середині 1880-х рр. поширюється пропагандистський, здебільшого негативний образ єврейського населення у газеті «Волинь». Автори публікацій, торкаючись загальних суспільних проблем, вивчають не самі проблеми та шляхи їх вирішення з урахуванням інтересів всього населення регіону, а з'ясовують ступінь винуватості в їх існуванні єврейського населення. Такий підхід був певним продовженням в інтелектуальній сфері трагічних подій погромів початку 1880-х рр., створював ідеологічне та ціннісне підґрунтя для їх повторення, зокрема, на початку XX ст.

Обрана тема має перспективу дослідження, що полягає у порівнянні складових образу єврейського населення в різних регіонах України в добу суспільної модернізації другої половини XIX – початку XX ст. та у більш докладному з'ясуванні зв'язку між пропагандою негативних національних стереотипів та трагічними для історії міжнародними взаємин і духовного розвитку суспільства історичними подіями на кшталт погромів.

Джерела та література

1. Хвольсон Д. А. О некоторых средневековых обвинениях против евреев: (Историческое исследование по источникам) / Д. А. Хвольсон. – СПб. : В тип. штаба отд. Корпуса внутренней стражи, 1861. – 216 с.
2. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел / Н. Варадинов. – СПб. : В тип. М-ва внутр. дел, 1861. – Ч. 3, кн. 2. – С. 136-137.
3. Костомаров Н. И. Русские инородцы : Ист. монографии и исследования / Николай Иванович Костомаров. – Москва: Чарли, 1996. – 604 с.
4. Лозинский С. Г. Социальные корни антисемитизма в средние

века и новое время / С. Г. Лозинский. – Москва : Атеист, 1929. – 209 с.

5. Грицак Я. Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 9. – С. 79-105.

6. Стереотипи, сприйняття і упередження // Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн. – Ужгород : Вид-во Валерія Паляка, 2016. – С. 2-3.

7. Солженицын А. Двести лет вместе. Ч. 1. В дореволюционной России / Александр Солженицын. – (Солженицын А. Собр. соч. – Т. 26. – 2015.). – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=8EZFCQAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8B%D0%BD+%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8+%D0%BB%D0%B5%D1%82&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjVgbLdIYHWAhWkJ5oKHdOUCw0Q6AEIKjAB#v=onepage&q=%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8B%D0%BD%20%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%20%D0%BB%D0%B5%D1%82&f=false> (останній перегляд: 26.07.2017).

8. Русский биографический словарь / изд. А. А. Половцов. – СПб. : Тип. Главного управления уделов, 1903. – С. 273.

9. Волинь : [газета]. – Житомир, 1885.

10. Лисенко О. В. Волинь / О. В. Лисенко // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2003. – Режим доступа: http://www.history.org.ua/?termin=Volyn_z (останній перегляд: 26.07.2017).

11. Кудряшов В. Н. «Черный передел», «Народная воля» и еврейский вопрос: реакция русского народничества на еврейские погромы 1881 г. / В. Н. Кудряшов – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/chernyy-peredel-narodnaya-volya-i-evreyskiy-vopros-reaktsiya-russkogo-narodnichestva-na-evreyskie-pogromy-1881-g> (останній перегляд: 25.07.2017).

12. «Вільна спілка»-«Вольный союз»: спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення М. Драгоманова / пер. Т. Андрусяка. – Режим доступа: <http://www.ditext.com/drahomanov/union/free-union.html> (останній перегляд 27.07.2017).

Интеллектуальный радикализм в условиях общественной модернизации: национальные стереотипы на страницах газеты «Волянь» (1885 г.)

В докладе осуществлен анализ роли газеты «Волянь» (1885 г.) в пропаганде преимущественно негативного образа еврейского населения региона. Этому способствовало несколько факторов, в частности, превращение в общественной мысли современного периода этносов и общественных классов в главные субъекты истории. Подобная пропаганда стала продолжением в интеллектуальной сфере трагических событий погромов начала 1880-х гг., содействовала созданию идеологической и ценностной базы для консервации конфликтности в сфере межнациональных отношений.

Ключевые слова: газета «Волянь», евреи в Украине, Правобережная Украина; национальные стереотипы и предубеждения.

Lyudmyla Novikova

Intellectual radikalizm under the conditions of public modernization: national stereotypes on the pages of the newspaper «Volyn» (1885)

This report deals with an analysis of the role of the newspaper «Volyn» (1885) in the promotion of predominantly negative image of the Jewish population in the region. It was the consequences of the acting of a number of factors, among them – changes in the public opinion of the modern period, which led to acception the ethnic groups and social classes as the main historical subjects. Such propaganda was a continuation in the intellectual sphere of tragic events of pogroms at the early 1880s, contributed to the creation of the ideological and value foundation for preservation of conflict in the field of inter-ethnic relations.

Key words: newspaper «Volyn», Jews in Ukraine, Right-Bank Ukraine; national stereotypes and prejudices.

д.і.н., проф. кафедри педагогіки та суспільних наук
ВНЗ Укоопспільки
«Полтавський університет економіки й торгівлі»,
petr-ir@rambler.ru

ЕЛИЗАВЕТА МИЛОРАДОВИЧ (1832-1890): ПОСТАТЬ НА ТЛІ ЕПОХИ

У статті представлено життєвий шлях і суспільно-політичну діяльність відомої української шляхтянки, меценатки, громадської діячки, однієї з когорти фундаторів Товариства імені Шевченка у Львові, тітки останнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського Єлизавети Іванівни Скоропадської-Милорадович (1832–1890). Проаналізовано політичні погляди діячки й активну громадську позицію.

Ключові слова: Єлизавета Іванівна Милорадович, суспільно-політичний і національний рух, Полтавська громада, Товариство імені Шевченка у Львові, громадська діяльність.

Колоритною постаттю на громадсько-культурному тлі 60-80-х років XIX ст. була «провісниця волі» [1, с. 82] Єлизавета Милорадович із славетного роду Скоропадських, представниця української аристократичної еліти. Вона зробила для Полтави й загалом України так багато добра, що заслуговує на вдячну пам'ять земляків. Ім'я Єлизавети Милорадович має бути гідно пошановане нащадками. Її життя позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Єлизавета Милорадович була свідомою українкою. Безперечно, Єлизавета Скоропадська-Милорадович заслуговує на вдячну пам'ять усіх поколінь українців, які живуть і будуть жити.

Окремі аспекти діяльності Єлизавети Милорадович розглядалися сучасними вітчизняними дослідниками. Сукупність уже наявних розвідок дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з'ясувати основні тенденції її розвитку.

Завідувачка відділу Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського Світлана Половнікова присвятила осмисленню постаті Є. Милорадович свої ґрунтовні студії. Авторка у стислій формі висвітлює основні етапи життєвого шляху графині, проаналізувала її оточення і погляди, визначила активну участь у суспільно-політичному житті Полтави [2, с. 14].